

Оборонець сіроми.

Не скажу, щоб дуже цікаве та принадне було у нас ремесло літературного критика. Письменство ніколи не було у нас таким живим джерелом, щоб одбивати в собі життя всіма сторонами, щоб давати відповідь на всі питання й тим задоволити голод алчущих та спрагу жаждущих. Часто, дуже часто акридами та диким медом мусіли ми контентуватися замість тривної та здорової літературної справи. Ми брели собі потихеньку в хвості цивілізованого світу, пасли, мовляв, задніх, то силуючись помаленьку і як небудь спішитися за тими інтересами, що хвілюють, мучать і радують людськість, то так само помаленьку та потихеньку та як небудь одставали й захожувалися коло своїх дрібненьких Справ—і добре ще, як громадського характера, бо часто у нас зривалися бурі в склянці води чисто особистого походження, а так само грали й пінилися радоці чисто егоїстичної породи. І тоді життя бігло собі одним шляхом, а наше письменство кульгало десь з боку, і здебільшого наявіть не паралельно до того шляху. Певне, не у нас тільки так було, але через де-які специфічні умови нашого животіння —іменно „животіння“, порожнього, дрібного та мілкого — у нас це виразніше визначалось, бо і все у нас було дрібніше, плесковатіше й мілкіше. На сірому фоні загально-російського життя ще сіріше здавалось у нас і це відбивалось на нашему нещасному письменству, обкрученому сповивачем урядових „мъропріятій“ і загальному на таку мілдину,

де вже ніяк було рушатись по хвилях житьового моря. Рідко—рідко видавалось щось таке, що контрабандою промикалося на глибші простори й захоплювало там хоч крапельку живого духу, обережненько проносячи його в письменство. Видима річ, діло літературної критики за таких обставин не могло стояти на добром грунті, бо критика, мов чуйний барометр, раз-у-раз одбиває на собі загальний стан письменства краще, ніж щось інше, бо вона тільки гантує й мережає свої мережанки на чужій канві—на тому матеріялі, що для неї постачає письменство. Мілке воно—ще мілкіша буде критика; бліде воно—ще блідіше показуватиме цей барометр; не однієї воно — що далі однієї інтересів та завданнів живого життя одій-ку та як небудь одставали й захожувалися коло своїх дрібненьких Справ—і добре ще, як громадського характера, бо часто у нас зривалися бурі в склянці води чисто особистого походження, а так само грали й пінилися радоці чисто егоїстичної породи. І тоді життя бігло собі одним шляхом, а наше письменство кульгало десь з боку, і здебільшого наявіть не паралельно до того шляху. Певне, не у нас тільки так було, але через де-які специфічні умови нашого животіння —іменно „животіння“, порожнього, дрібного та мілкого — у нас це виразніше визначалось, бо і все у нас було дрібніше, плесковатіше й мілкіше. На сірому фоні загально-російського життя ще сіріше здавалось у нас і це відбивалось на нашему нещасному письменству, обкрученому сповивачем урядових „мъропріятій“ і загальному на таку мілдину,

нувшись безпосередньо в саму гущу життя і на довший чи коротший час занехаявши чисто літературну продукцію. Другі, остаючись на цілі самі літературної праці, перейшли проте до такої роботи, якої вимагають потреби щоденого життя і яка до письменства властиво не належить,—до газетної та дрібної журнальної роботи. Треті й зовсім замовкли, очевидно не маючи сили охопити творчим поглядом ті форми нового життя, що тільки-що почали складатися. Одно слово—„однихъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече“... І замість того, щоб дати нову поживу для письменства, вже росповитого й виведено з мілизни на глибше місце, роки піднесення й живішого пульсовання життя відбилися у нас іще більшою пустинею, ніж була попереду. Цікаві справді факти відразу кидаються в вічі, скоро придивлятимешся до нашої літературної продукції за останні роки. Поки що зазначу тільки два: перший—дуже малу в ній участь беруть письменники, що придбали собі імення давніше: здебільшого працюють люде, що під цей час уперше виступили на ниву письменства; другий—події останніх років не знайшли у нас в красному письменстві такого відгуку і числом, і змістом та вартістю, якого пережиті події безперечно були варті. Не входячи в ширшу оцінку згаданих фактів, з приводу останнього мушу завважити, що він сумнедає свідоцтво нашему письменству. Бо коли, поминувши двадцять багато нового показало, що наше вбоге письменство опинилося безнадійно—далеко позаду. Одні літературні сили обернулися до практичної боротьби, ки-

якусь вагу в нашему житті письменство? Не важко уявити собі й становище літературної критики, для якої навіть канви не наготовлено й якій через те просто нема на чому своїх думок-мережанок гантувати. Знов кажу, що не у нас тільки таке діється,—он російське письменство нашему не рівня, а й там нема тепер на чому спочити, і там занепад красного письменства величезний, а що до критики, то мабуть з часів Бєлинського вона ще такою пусткою ніком ли не відгопила, як оце зараз, Талановиті сили і там теж одбігають од письменства на інші арени діяльності, а в письменстві глядять іншого, ніж артистичні враження та перебрання їх з того чи іншого погляду в критиці. Разом з тим добуває своєї служби й критика, та критика, що грала ролю „священного місця“, за яким, мовляв колись Михайлівський, „було признато право уб'ядиши: туда б'яhalъ б'єдний русскій писатель, когда ему приходила въ голову запретная мысль; тамъ онъ могъ дышать свободнѣе хотя бы въ атмосферѣ общихъ мѣстъ о гражданскихъ обязанностяхъ поэзіи; тамъ научился онъ писать между строкъ; тамъ заставилъ онъ полюбить себя“ (Соч. Н. К. Михайлова, IV, 757). Коли у багатьох сусідів і не вважаючи на таку вагу критики, а зараз пустиня завелася, то нам уже й Бог велів, тим більше, що такої ролі у нас критика й не грала. Та oprіche всього, що попереду сказавши, що все ж таки ремеслу літературного критика у нас принадності не додає і його становища не за-крашувє.

Але тим дужче зрадієш, як натрапиш

серед загальної пустині в письменстві на справді таки живий оазіс, де невинно б'є і грає життя,—і до того ще життя не в розумінні голого біологичного процесу, а скроплене й осяяне люблячим широ-людським відношенням творця-автора. Який буваєш йому вдячний за ті чарівно-гарні хвилини, коли знов починаєш вірити і в силу людського слова взагалі, і в щасну долю рідного письменства! Тоді забуваєш усі прикі сторони свого ремесла й починаєш мережати, радий, що знайшлася нарешті канва, варта того, щоб коло неї заходиться з гантуванням.

Такий оазіс—перед нас. Він невеличкий, але тим більший спрояє контраст із безмежною пустинею, що широко розляглася навколо.

Це невеличка книжечка таких само невеличких оповіданнячок про невеличкі радощі й горе невеличких людей. Усе тут мініятюрне, як і сама книжечка, а тим часом скільки гарних дає вона враженнів читачеві й скільки доброї канви критиці!.. Коли „Оповідання“ д. Модеста Левицького—бо про їх мова мовиться,—ми зачислимо до кращих за останні часи з'явищ у нашему письменстві, то це, певна річ, буде тільки по заслугі авторові. Але гріх був би і перед ним, і перед письменством обмежитися таким коротеньким присудом: д. Левицький дає такий добірний матеріал, до якого цікаво й близче придивитися.

В невеличкій книжечці зібрано цілу низку оповіданняв з самим ріжноманітним змістом і досить неоднакової артистичної вартості. Але всі мають одну спільну рису, що червоною ниткою про-

ходить через усю книжку: скрізь справжнім героем виходить який-небудь „смирний, плохий, тружений“ чоловік або ціла громадка таких людей і скрізь їх долає ставить лице в лице з якоюсь Неначе сліпою, фатальною силою, що зовсім спокійно, не помічаючи навіть, перейде собі над людиною, розтрощить її і так само спокійно піде далі. Сяк-так живуть смирні люди, аби жити, чи краще скавши—животію, перебуваючи в „нестойчивомъ равновѣсії“, але досить буває якоюсь дрібної пригоди, щоб та рівновага порушилась і ціле життя чи життєвіння шкере береть полетіло. Як обухом в голову, тарахне ота сліпа сила якого-небудь з тих маленьких людей і все життя його знівечить, мов на млиновому камені змелє. І все це відбувається на сиренському фоні звичайнісенького життя, якого й не завважив би, як би автор не змілював його люблячою, дбайливою рукою.

У Любомирці пішла дитяча пошестъ, саме від зімних м'ясниць. Баби казали: „гулі, красуха“, а фершал, що приїздив з Рудні, казав: „шкарлатина“, — одначе діти помірали дуже, хоч баба Люльчиха підкрурювала їх передом із жолоба, хоч фершал напував їх якимись своїми ліками“.

Таким малюнком починається перше в книжці оповідання „Забув“. І хоч це, певна річ, випадок, але закриваючи книжку, ви мимоволі пригадаєте собі цей малюнок, бо в йому дуже добре сконцентровано зміст цілої книжки: якісь безпорядні люди, якісь невідома, фатальна сила — чи вона „красуха“ зветься чи „шкарлатина“ — і в результаті живі істоти гинуть як мухи в осені, не розуміючи, звідки й за віщо на їх лихо прийшло. І

на фоні того поширеного малюнка ляпас нещащному батькові, який „при исполнені служебныхъ, мовляв, обязанностей“, забув, що він не тільки батько, але й соцький, — здається гучним ляпасом усій тій колективній сіромі від якоїсь стихійної лихої сили, чимсь майже фатальним, чого ні передбачити не можна, ні обмінути. Конфлікт між звичайними-„смирними, плохими, труженими“ людьми і загавши—животію, перебуваючи в „нестойчивомъ равновѣсії“, але досить буває якоюсь дрібної пригоди, щоб та рівновага порушилась і ціле життя чи життєвіння шкере береть полетіло. Як обухом в голову, тарахне ота сліпа сила якого-небудь з тих маленьких людей і все життя його знівечить, мов на млиновому камені змелє. І все це відбувається на сиренському фоні звичайнісенького життя, якого й не завважив би, як би автор не змілював його люблячою, дбайливою рукою.

Вона сиділа, дивлячись поперед себе на довжелезний стіл, покритий червоним сукном з золотою мережкою та золотими китицями. Ліворуч, наче крізь туман, бачила велику силу панів, що стиха гомоніли панською мовою, якої вона не тяміла. Чи довго вона просиділа на лавці, вона й сама не знала. Щось її ссало під серцем і підступало до горла, аж мусила раз-у-раз ковтати спину.

В тім усі ворохнулись. Хтось голосно сказав:

— Судъ идетъ, прошу встать!

Якась рука штовхнула її в бік; над вузлом гукнули: „встань“.

Вона встала. За червоним столом стояло п'ятеро панів — мабуть станових, перебираючи папери на столі. Знов щось сіпнуло Ваську за плече та й почула вона: „садъ“!

Один за столом, сивий, почав щось читати, а далі Ваську знов штовхнули ззаду

та й сказали: „встань“! Вона вже й не тяміла, чого від неї хочуть та чого, мав граючись, кажутъ вставати та сідати.

А той, старий, за столом щось балакав

голосно, а що саме — хого розбере.

— Вручили вамъ копію обвинительного акта?

Васька мовчала, бо не знала, до кого це балакають, та й нічогісенько не тяміла з тієї промови, ні одного слова. Бо навіть „вамъ“ було не до неї, мабуть, бо зроду ніхто їй не ви-кав.

Старий гукнув гнівно:

— Копія обвинительного акта была вамъ вручена?

Васька мовчала, лиш ноги почали її тримтіти.

— Подсудимая, я васъ спрашиваю, вручили ли вамъ копію обвинительного акта?

Знов щось штовхнуло її ззаду та й прошепотіло над вухом: „отв'чай“.

Вона, мов загнане звірятко, озирнулась на один бік, на другий, не знаючи, що його в світі робить, та чого ті люди від неї хочуть?

Праворуч, недалечко від неї, на окремій лавці сидів панок, неначе знайомий Васьці. Глянувши на його ще раз, вона відзначила лікаря, що сідкував її у Мар'янівці та патрав її дитину.

Він дивився на неї ласково, мов би жалючи, а далі й спітав:

— Дав тобі староста бумагу від суда? Кажи?

— Таж дав! — відповіла вона.

А те, що підступало їй до горла, тепер стиснуло ще дужче; слози линули...

Рідна мова нагадала їй Мар'янівку, їх убогу хижку, матір... Тепер вона нічого не бачила, не тяміла.

Штовхали її, питали, гримали — вона не могла нічого промовити (стр. 18—20).

Читач не ремствуватиме, певне, на мене за те, що я виписав цілу цю чудову сцену, хоч я зробив це не за-для її артистичної краси, не за-для психологичної її вартості, а щоб наочно показати, як одбуваються ті конфлікти, про-

Нем. Рами
які говорено попереду. Це іменно — „загнане звірятко“, на яке згенацька насунуло щось велике, важке, неминуче, якесь неодворотне лихо, — насунуло і ростоптало, ростоптало не з зlosti, а так міжиншим, „мов граючись“, а ростоптивши посуне далі й так само без жалю топтатиме все нові й нові жертви з-поміж тих „загнаних звіряток“, яких без ліку кидатиме йому під ноги наша люта дійсність. Стихійна сила, скажуть, не винна, але я спитаю: а що ж „загнане звірятко“ винне? Чому воно власною особою мусить росплачуватись за не-людський, лютий лад життя? з якої речі воно повинно йти на поталу тій стихійній силі?.. Автор ні цих, ні інших яких питаннів не ставить, більш — він навіть не підказує їх читачеві, але вони сами виринуть з вашої свідомості, з вашого сумління і — будьте певні — не відступляться, поки ви не задовольните їх, поки цілою істотою свою не здрігнетесь й не підете проти тієї сліпой сили, що не знати для чого й на віщо калічить хоч і маленьких, але живих людей...

Д. Левицький питаннів не ставить, але йдучи галереєю його образів, ви сами поставите питання, ви не можете їх не поставити, бо вас присилують ті образи, що такою люблячою, спочутливовою рукою малює нам автор. Ось далі перед вами в тій галереї Нухим Бершадський („Порожнім ходом“): без тямку, без радощів прожите життя, або краще, вживаючи чудового авторового виразу, блуканина „порожнім ходом“, вічна боротьба проти сліпої сили життя і така ж сама тяжка спадщина своїм на-

щадком. Ось Пейсах Лейдерман („Щастя Пейсаха Лейдермана“), що мало головою не наложив у тій боротьбі з сліпою силою життя через маленький, нікчемний випадок. Ось Максим Скрипка („Перша льгота“), що витяг був щасливий білет у лотереї життя, але через такий саме маленький, дріязковий випадок, втратив його навіки. Ось ціла громадка дрібних людей („Добре діло“) за те, що наважились зробити так, як їм сумління звеліло — на лаві підсудних. „Вони й не думали, що за добре діло судять“. Правда, „судили їх присяжні і сказали: ні, не винні. А городового Безконечного (він призвів до „доброго діла“) начальство вигнало з служби“ (стор. 92). І це ще добре, що так сталося, бо могло б далеко гірше бути. Але знов же — увійдіть ви в душу отих людей, які „й не думали, що за добре діло судять“, отого Безконечного, якого за добре діло з служби вигнали тоді, як йому, коли держатись тієї самої мірки, треба було принаймні медаль „За спасеніє погибаючихъ“ почепити. Яка плутаниця мусить повстati в їх головах після такого несподіваного кінця, що перевертає усі їхні думки про добре й лише. Таке саме становище й другої громадки людей, цілої юрби парубків („Статя 182“), яким за жарт, за „дурні хлоп'ячі вигадки“, покладено шлях до тюрми.

Сергій Ефремов.

(Кінець буде).

Оборонець сіроми.

(Кінець)*).

Оповідання „статья 182“ надто цікаве, бо воно виводить перед вас оту слішу, стихійну силу, що не жалючи й не розбираючи топче, меле й трощить „смирних, плохих, тужених“ людей, або краще скавши—вводить вас у саму лабораторію, де виробляється й гартується та сила. Яка ж вона хиж? лута? злітна? Ані трішечки. „Батюшка, отець Мefодій, був собі добрачий чолов'яга“; становий теж „чоловік добрий“, незлостивий і аж зітхає сам, одсилаючи справу про парубків до судового слідователя; слідователь обурюється, що з дурниці зроблено справу, йому жалко парубків. А опріч того, кожен з їх на своєму сумлінні має таке ж, коли не гірше „злочинство“, кваліфіковане тупою формалістикою за „кощунство“. І проте всі оці добрячі, незлостиві, жалісливі люди свідомо йдуть на те, щоб скалічити може навіки чуже життя. Вони й сами, заступники сліпої сили,—разом і її жертві, вони тільки знаряддя в руках якогось Молоха, що своїми роспаленими руками хапає, не здрігаючись, невинних немовлят, яких підкладають йому нерозумні жерці.

І колекцію таких жерців д. Левицький зібрав таки чималу й гарну, хоч обмалював їх слабше, ніж попередню категорію людей. Тут перед вами і полковник, що заробив хреста, втихомирюючи селян („Тяжкий хрест“), і губернатор, що за-для просвіти народу вигадав якусь нечувану театральну повинність, силоміць заганяючи дядьків до театру („Просвітник“), і ціла фаланга інших жерців, що служать буквально якомусь „невідомому богові“ тупої формалістики й егоїзма—„порядка“, мовляв шаблонним словом самих жерців. І потроху, по-малу, ступінь по ступневі автор показує вам і того „невідомого“ бога, ту сліпу стихійну силу, але роздягши її з пишного вбрання,—і ви здивовано бачите, що

в ній нема нічого містичного, але з усією своєю реальністю вона все ж таки—phantom, мало не порожнє місце, яке хто зна чим тільки й держиться. Це сучасний економічний, громадський і державний лад, який стоїть цілком на кривді смирних, тужених людей, який їхніми кровю, потом і слозами поливає свій шлях і з їхніх кісток буде підвалини своєї сили. Кажу—мало не порожнє місце, бо абстрактні принципи „порядка“, які цей лад виставляє за найперше своє завдання, служать на користь дрібносенької жменьки людей, що стоять на самому вершечку громадської піраміди. Іхні інтереси заступає й оброняє ота наче сліпа та стихійна сила, але за її бездушним механізмом дуже добре видко руку, що той механізм пускає в ход і керує ним на власну користь і втіху. Д. Левицький показує нам, правда, самі тільки результати від конфлікту між туженими людьми та керовниками бездушного механізму, але—видко пана по-пході: в тих результатах, в отому нівечені живих людських істот обмальовано й самих керовників дуже виразно. І поставивши їх на місце стихійної сили, ми матимемо дуже цінні практичні виводи. Обвинувачувати невідому стихійну силу за те, що вона топче живих людей, звичайно, річ цілком непотрібна й зайва, як зайва річ позиватися з річкою, що втошила дорогу мені людину, або з бурею, що зруйновала добро мое. Але інакша справа, коли за стихійною силою ми вбачаємо руку живого керовника: від його можна і треба вимагати відповідальності за все те лихо, що набула керована ним сила. І тужені люди складуть, напевне складуть, рахунок своєї школи й трат і сміливо виступлять на позов за своє потоптане животіння. І на підмогу їм стають отітвори людського розуму й серця, що обирають пишне вбрання з сліпої сили, знаходять „невідомого бога“, що вимагає собі крівавих жертв, і ставлять його на належне місце. Д. Левицький справляє як-раз таку роботу і тут лежить вага його творів, помінувши навіть їх артистичну вартість.

Але вернемось ще на часинку до його смирних героїв. Автор не оптимист, він бере життя таким, яке єсть навколо його, а воно, як ми бачили, не оброняє тужених людей од виграшок „невідомого бога“ чи його слухняних, хоч нерозумних, прислужників. Не диво, що тут виробляються чисто індуські погляди на щастя: коли й трапиться, мовляв, яке лихо, то добре, що не сталося гіршого. Д. Левицький не раз у своїх герой зазначує цю характерну рису, що може виробитись тільки в темні моменти панування лихої сили і виразніше їх собою підкреслити. Особливо рельєфно ця індуська філософія проступає в прегарному оповіданні „Щастя Пейсаха Лейдермана“. Як є воно, те щастя маленьких людей? А хоч би ось яке: коли минула катастрофа, в якій старий музика Пейсах мало головою не наложив, але відбувся тільки розбитим обличчям—воно, оте зав'язане обличчя,

„лежала на лаві. Її спокійне, нуждене обличча здавалось найщасливіше у цій хаті: вона мала тепер небесну вільготу і була байдужа до людського горя, до земних законів та льгот“ (стор. 62). Цю рису я підкresлюю, бо воно мені здається не випадково у д. Левицького. Індуська філософія в рахунку проти керовників сліпої сили й жерців „невідомого бога“ стоятиме одним з найтяжчих доказів, найдужчим обвинуваченням. Сама байдужність до життя—це такий акт обвинувачення проти „земних законів“, що страшнішого собі й уявити не можна. Ніякими вимогами „порядка“ чи ще чогось там не можна виправдати такого ладу, що доводить живих істот до такого отупіння, що так калічить живу природу, так суперечить з потягом усюого живого до життя. Та з другого боку це вже напевне межа, од якої мусить початись поворот до свідомого протесту проти „невідомого бога“ з його відомими жерцями та сліпої сили з її видющими керовниками...

Талант,—скаже читач. Талант—це само собою, але не в таланті тут вага, або певніше сказати—не в самому таланті. Одного таланта на це мало, бо талант, як і кожний духовий дар, тільки знаряддя в руках у людини, яка й повертає ним куди схоче і як схоче. І то сказати, що й таланти всякі бувають: он п. Кобилянська—безперечний талант, але зважусь думати, що нікому з її таланту ні тепло, ні холодко, а коли вона зачепить іноді тих смирних людей, про яких найбільше мови у д. Левицького, то їм швидче навіть холодно мусить бути. Самий талант ще не знаменує того, який ужиток зробить з його власивець: адже талант можна, мовляв євангельським виразом, у землю закопати, можна розміняти його на дрінці, можна винести на „базаръ житейской суеты“ й розпродувати всім, хто має охоту й силу купити, оптом і частками. Але можна його обернути й на щиру та непохитну службу тим, хто її найбільше потрібує—отим маленьким людям, „смирним, плохим, туженим“ Головатим, Бершадським, Лейдерманам, Васькам. Зміст і напрям творів не від таланту залежить і через те в письменників не тільки талант його дорогий, але й той моральний підклад, який йому дано, і щасливий той письменник, що посидав разом з талантом той вищий

моральний дарунок, що має Standpunkt, з високості якого може все життя оглямати. З цього погляду мені особливо любо зазначити ту кришталево-ясну, чисту й надзвичайно цільну гуманну вдачу, що пробивається з кожного оповідання нашого автора і з анекдотичної низини підіймає їх на високості справжньої вміlosti. До чого торкнеться автор, усе загріває він своїм теплим любовним почуванням до своїх сіренських героїв, усе він оцінює з погляду їхніх потреб, їхнього життя. Ось напр. лікарь, од якого особи написано оповідання „Порожнім ходом“, вертається з практики; за ним лишилась брудна, смердюча хата, в якій конає Нухим Бершадський, перед ним чисте, свіже повітря, простір—пілковитий контраст до того, що він допіру покинув. „Темна зоряна безодня неба, таємна без краю, наганяла думки про нікчемність нашого світа, ~~нашої~~ науки, всього нашого життя... Так само ті зорі світили й сотні віків попереду, точнісенько так світитимуть знов через сотні віків, наче б під ними й не було людей з їх війнами, з їх радощами, щастям, з їх одчаем, слізми, сирітством та недолею“... Здавалося б, автор винісся тут на такі високості, з яких повинно б йому байдуже бути не тільки про якогось там Нухима—чи ж один він отак конає-пропадає—а й про далеко важливіші події. Але й на тій високості він оцирає світ з того самого свого Standpunkt'a широї любови до тружених людей і там стрібається він з Нухимом і болить за його. „Позад мене—згадує він зараз таки,—лишилась та недоля—та обдерта Нухимова хата, нещасна Лейка і, може, у-перше щасливий Нухим, бо не чув уже він ні болю, ні нужди, ні голоду, ні відчаю“ (стор. 36). І не те, щоб автор сам оповідав про свої почування,—ні, це єдиний, може, раз, коли він не видержав, а то звичайно він од себе ні одного слова, жадної рисочки не дає, а тим часом—згадайте хоча б сцену суда, в якій образ Васьки, того „загнаного звірятка“, мимоволі приковує до себе вашу увагу, ваші думки, вище вболівання.

Д. Левицький практично порішив питання про силу художнього слова, що ще Шевченко поставив у такій формі:

Ну, що б, здавалося, слова?!
Слова та голос—більш нічого!..
А серде б'ється, ожива,
Як іх почує.

Шевченко поясняє це тим, що „знать, од Бога і голос той, і ті слова“,—на таке пояснення цілком можна пристати, розуміючи під Богом отою моральним підклад, що живе в думці гуманного, чистого духом художника. І характерно, що коли д. Левицький одходить од своїх звичайних героїв, коли він пробує писати сатиру або звичайні оповідання, там у його немов уродиться піднесене моралізування або така вода, як у оповіданні „Мана“—ростягнутому, блідому і непотрібному в його літературному надбанні. Авторові треба це пам'ятати і не пробувати сходити з того шляху, на який він ступив був першими своїми і найкращими творами.

Французи не дурно кажуть, що *le ton fait la musique*. Одей гуманний тон, оця жалісива, але без моралізування, нотка, отою хист—увійти в душу своїх героїв, переболіти їх горем і показати його читачам—зробили з анекдотів та побрехеньок д. Левицького не мертву фотографію, не бездушну копію дійсності, аogrіті гуманізмом твори високої літературної вартості. Це чудо, і воно залежить одно від його Standpunkt'a, з якого він оцирає світ, од його тону. І коли б цей самий тон можна було прищепити цілому письменству, то він зробив би напевне ще більше чудо—оновив би його, поставивши на таку висоту, де б воно зробилося великою культурною і моральною силою. Без цього тону письменство буває не співцем живим, а тільки-но мідяним горлом фонографа, що бездушно виспівує вкладену в його арію й не лишає по собі міцного і тривкого впливу.

17—18. VII. 907.

Ситковці.

Сергій Єфремов.